

تعلیم و تدریس علم تجوید در مدارس آسیای مرکزی

میرزا ابراهیم سعیدزاده*

چکیده

مقاله به بیان خدمت دانشمندان آسیای مرکزی در تعلیم و تدریس قرآن کریم اختصاص یافته، در آن بعضی نکته‌های ضروری تجوید و ترتیل قرآن کریم بر مبنای مصاحبه‌ی مؤلف با فراگرفندگان این رشته بیان شده است. مؤلف «ترتیل القرآن» استاد عینی و رساله‌های مربوط به آموزش تجوید را در صد سال آخر بررسی کرده است.

واژگان کلیدی: تجوید، مدارس آسیای مرکزی، قرائت سبعة، ترتیل قرآن، کتب تجوید.

خداوند در هر دور و زمان برای هدایت بندگانش پیغمبران را فرستاده، برای دستور ایشان کتاب‌های سماوی را نازل گردانید. همچنین پیغمبر عظیم‌الشأن محمد مصطفی (ص) را از جمله افضل‌ترین پیغمبران برگزیده، به

---

* دانشجوی مقطع دکترای دانشگاه دولتی خجند

ایشان کتاب مقدس قرآن را همچون دستور برای بندگانش فرستاد. قول خداوند: «ای پروردگار ما، بفرست در میان ایشان پیغمبری از ایشان، بخوانند بر ایشان آیت‌های تو و بیاموزند ایشان را کتاب و علم و پاک کند ایشان را، هر آینه تویی توانا و دانا».^۱

قرآن عظیم‌الشان برای فرزندان آدم بهترین تحفه‌ی الهی و قطب‌نمای ایشان در شاه‌راه زندگی و هدایت‌گر برای رسیدن به مقصدهای عالی ایشان می‌باشد.

زنده دل از نور قرآن است و بس

زندگی معنای قرآن است و بس.

از فیض و برکات قرآن، سخنان بزرگان فرهنگ و ادب فارس و تاجیک، پایه‌ی بلند معنوی پیدا کرده است. از جمله استاد ابو عبدالله رودکی در سن هشت‌سالگی و ابوعلی ابن سینا در سن ده‌سالگی به حفظ قرآن مجید مشرف گردیدند. با لطف و مرحمت خداوند به شاعره زیبای النساء شرف حفظ قرآن نصیب گردید. شاعره هم‌همی مقصد و مدعای داشته‌اش را از قرآن دریافت نمودنش را در بیت زیرین افاده نموده گفته است:

کتابخانه‌ی عالم ورق ورق جستم

خط تو دیدم و گفتم که مدعا این جاست.

در باب حفظ و اصول قرائت قرآن خواجه حافظ شیرازی نمونه‌ی بی‌نظیر است. زیرا او قرآن را با چهارده طرز قرائت می‌کرد. در این خصوص خود شاعر می‌گوید:

عشقت رسد به فریاد، ار خود به سان حافظ
قرآن ز بر بخوانی، در چارده روایت.^۲

پیغمبر (ص) در باره‌ی آموختن و آموزش قرآن کریم فرموده‌اند:
«خیرکم من تعلّم القرآن و علّمه».^۳ یعنی، بهترین شما کسی است که قرآن را
یاد بگیرد و به دیگران بیاموزد.

اهل ایمان را شرف از خواندن قرآن بود
مونس از قرآن گزیند، هر که را ایمان بود.
هست قرآن بهر علم و کان فضل و نور پاک
علم از قرآن طلب زیرا که درّ در کان بود.

خداوند در باره‌ی قرائت قرآن کریم به صورت ترتیل فرموده است: «و
رتّل القرآن ترتیلاً».^۴ یعنی، قرآن مجید را با ترتیل بخوانید.

حضرت علی (ع) معنای ترتیل را چنین بیان نموده‌اند: «التّرتیل و هو
تجوید الحروف و معرفه الوقوف».^۵ یعنی ترتیل، صحیح تلفّظ کردن حرف‌ها
و شناختن محل وقف‌هاست، یعنی دانستن در بین آیت‌ها ایستادن است.
پیغمبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «الماهر فی القرآن مع سفره الکرام برره».^۶
یعنی، کسی که در قرآن ماهر باشد، یعنی قرآن را با تجوید بخواند، با همراهی
فرشتگان است.

امام جزری در مورد اهمیت تجوید فرموده است:

»

یعنی،

یاد گرفتن علم تجوید حتمی و لازمی است
کسی که قرآن را با تجوید نخواند گنهکار است
زیرا که خداوند قرآن را با تجوید نازل کرده است
همچنان که قرآن به صورت تجوید از خداوند به ما رسیده است.

قاری آن باشد که بی ریا خواند
از روی فرموده‌ی خدا خواند
نیست قاری آن که او لحن است
بلکه آن خواندن آفت جان است.^۸

مراد از قرآن را با تجوید خواندن، یافتن رضای خداوند است. قرآن
کریم با هفت روایت نازل گردیده است. در این مورد پیغمبر (ص) فرموده‌اند:
«انّ هذا القرآن انزل علی سبعة احرف، فاقروا ما تيسر منه».^۹ یعنی، به درستی
که قرآن بر هفت روایت نازل شده است، پس بخوانید از آن، آنچه برای شما
میسر است.

اساس‌گذاران هفت نمود قرائت اینهايند:

۱. ابن عامر. عبدالله ابن عامر اليحصبي.
۲. ابن كثير. ابو محمد عبدالله ابن كثير الداري المكي.
۳. عاصم. ابوبكر عاصم ابى النجود الاسدي.

۴. ابو عمرو. ابو عمرو ضبان ابن العلاء ابن عمّار البصری.
۵. حمزه. ابو عمّاره حمزه ابن حبیب زیات الکوفی.
۶. نافع. ابو رویم نافع ابن عبدالرحمن ابن ابو نعیم الیثی المدنی.
۷. الکسائی. ابو الحسن علی ابن حمزه الکسائی.^{۱۰}

تمام آن بزرگانی که تا امروز عالم شمول [جهانی] گردیدند، همه روی نیاز به قرآن آورده، در حفظ و تفسیر آن کوشیده‌اند و برای درک بهتر این گنجینه‌ی الهی دستور و رساله‌ها نوشتند. نگارنده‌ی این سطرها بر مبنای اسناد خطّی و صحبت‌های ویژه‌ای که با دانشمندان علوم قرآنی و پروردگان مدرسه‌های اسلامی شهرهای بخارا، تاشکند، اندیجان، خجند و شهرهای دیگر داشت، تعلیم و تدریس علم تجوید را در صد سال آخر بررسی کرده است.

باید گفت در دوره‌ی دیکتاتوری کمونیستی صرف نظر از فشار آوردن و سرکوب کردن علمای اسلامی، تعلیم و تدریس علوم قرآنی به طور پنهانی ادامه داشت.

در آغاز سده‌ی بیستم در آسیای مرکزی نهضت جالب روشنگری که آن را معارف پروری می‌گویند، گسترش یافت. در این زمینه کتاب‌های درسی اصول نو به میان آمدند.

استاد صدرالدین عینی یکی از نفرانی [افرادی] می‌باشد که به این کار پُرمسئول [مسئولیت] و پرشرف کمر همت بست و در زمان خود قرآن را از نو چاپ نمود و برای رعایت تجوید در قرائت قرآن کریم کتابی نوشت.

در ابتدای عصر ۲۰ میلادی بررسی شیوه‌های درک معانی قرآن یکی از وظیفه‌های مهم ضیائیان [روشنفکران] تاجیک بود. به این عمل بزرگ یک گروه اهل فرهنگ و ادب کمر همت بستند که یکی از آنها صدرالدین عینی بود. او همراه هم‌صفا خود؛ عبدالواحد منظم و عبدالواحد جویباری سعی و کوشش زیاد نموده، سال ۱۹۰۹ قرآن مجید را در سمرقند به صفت اعلیٰ به طبع رسانیدند. استاد عینی چاپ قرآن را همچون یک واقعه‌ی بزرگ فرهنگی و تاریخی برای اهل اسلام دانسته است. بعد این واقعه‌ی بزرگ تاریخی استاد عینی عزم می‌کند که یک کتاب درسی برای قرائت قرآن تألیف نماید. نهایت با سعی و کوشش زیاد، کتابی را با نام «ترتیل القرآن» تألیف می‌نماید. کتاب با قرار مرکز فرهنگی «شرکت بخارا»، که سال ۱۹۰۸ در بخارا تأسیس یافته بود، به نشر پیشنهاد کرده می‌شود. «ترتیل القرآن» بار اول با زحمت و کوشش یکی از معلمان فاضل قازان عبدالرحمان سعیدی، که از دوستان قدردان استاد عینی بود، تابستان سال ۱۹۰۹ در مطبعه‌ی «وقت» واقع در آرنبورگ به تعداد دو هزار نسخه به چاپ رسید.

مقصد اساسی از تألیف نمودن این کتاب با طرز خیلی آسان و صحیح بیان کردن احکام [تجوید] قرآن بود. عبد الحی سیدزاده محمد امین در مقدمه‌ی کتاب «ترتیل القرآن» مقصد اساسی از تألیف نمودن کتاب، با طرز آسان و صحیح قرائت کردن قرآن و به خوانندگان درست یاد دادن آن را بیان داشته، در این باره سخن خود استاد عینی را از کتاب «ضروریات دینیه» اقتباس آورده می‌گوید:

«قرآن را دوست داشتن و عزّت آن را به جای آوردن لازم است. یک حق قرآن این است که در وقت تلاوت قواعد آن را نیکو رعایت کرده شود».^{۱۱}

کتاب «ترتیل القرآن» از مقدمه، ۲۸ مسئله و یک پارچه شعر پندآموز عبدالرحمان جامی عبارت می‌باشد.

کتاب از موضوع‌های سؤال و جواب عبارت بوده، موجز و پرمضمون و به ذهن و تفکر خواننده موافق می‌باشد. کتاب مذکور همچون کتاب درسی در زمان خود، میان اهل علم و ادب شهرت خیلی زیاد پیدا کرد. تا سال ۱۹۱۷ در مکتب‌های فارسی‌زبان آسیای میانه قرآن را از همین کتاب استاد عینی تعلیم می‌دادند. شاعر معروف سیداحمدخواجه صدیق عجزی سمرقندی در پیروی «ترتیل القرآن» صدرالدین عینی، سال ۱۹۱۵ کتابی را با نام «تجوید قرآن» تألیف نمود.

اگر به تاریخ عصر گذشته نگاه کنیم، در مدرسه‌های آسیای میانه غیر از تعلیم «ترتیل القرآن» استاد عینی، همچنین از یک‌چند نموده‌های دیگر کتاب‌های تجوید و تفسیرهای قرآن درس می‌گفتند.

یکی از اولین فارغ‌التحصیلان مدرسه‌ی «میر عرب» بخارا، میرددا پاچایف می‌گوید: «سال ۱۹۴۶ برای گشادن مدرسه اجازت شد. سال ۱۹۴۷ آن را تعمیر کردند. سال ۱۹۴۸ تحصیل آغاز شد. در اوّل تحصیل پنج‌ساله بود. بعد به ده‌ساله اجازت شد. بنده همان سال، یعنی سال ۱۹۴۸ به مدرسه داخل شده، سال ۱۹۵۸ آن را ختم نمودم. در تعلیم قرائت قرآن در سه سال اوّل تحصیل از تجویدهای «تحفه الاطفال» سلیمان جزری و «جزری» امام

محمد جزری (مصر، قاهره. ۱۹۴۹)، که با طریق نظم نوشته شده است، از استاد قاری شهاب‌الدین مؤمن اف (انديجان) تعليم گرفتيم. در تفسير و حديث از کتاب‌های «تفسير حسینی»، «جلالین»، «بلوغ المرام»، «مشکاة المصابیح» و «صحیح بخاری» از استاد کرامت الله خواجه‌ایشان درس گرفتیم.

سرخطیب مسجد جامع «شیخ مصلح الدین» حاجی حسین موسی‌زاده، که سال‌های ۱۹۷۳-۱۹۷۸ مدرسه‌ی «میر عرب» بخارا را ختم نموده است، می‌گوید: «در مدرسه‌های آسیای میانه اساساً از تفسیرهای «بیضاوی»، «خازن»، «مدارک» و «ابن عباس» درس می‌گفتند. در تعليم قرائت قرآن باشد، از کتاب «تجوید جزری» تعليم می‌دادند».

سرخطیب مسجد جامع به نام «حاجی عبد العلی ابن عبد المنان» ناحیه‌ی باباجان غفوراف، محمدجان آرتق اف می‌گوید:

«من سال‌های ۱۹۶۹-۱۹۷۵ در حجره تحصیل کردنم از علم قرائت، مدت یک سال از قاری شهاب‌الدین درس گرفتم. ایشان هفت نمود قرائت را یاد می‌دانستند. بارها در مباحثه قاریان جهان، در ترکیه و دیگر مملکت‌ها اشتراک نموده، جایزه دریافت کرده بودند. در اوّل سال‌های تحصیل برای آموختن قاعده‌های تفسیر از کتاب «تلخیص و بیان» و تفسیرهای «نور الانوار» و «انوار التنزیل و اسرار التأویل»، که با نام «بیضاوی» مشهور است، از عبد السمیع داملا، علی‌خان‌توره ساغونی و دیگر استادان تعليم گرفتم».

عضو شورای علمای دین ولایت سغد، نایب سرخطیب مسجد جامع

«شیخ مصلح الدین» خواجه میر خواجه میراف، که ختم کرده‌ی مدرسه «میر عرب» بخارا در سال‌های ۱۹۷۹-۱۹۸۳ می‌باشد، می‌گوید: «بنده در مدت تحصیل در مدرسه، از تفسیرهای «زرگرانی» نه جزء، از تفسیر «یعقوب چرخ‌چی» دو جزء، «تفسیر حسینی» و «جلالین» را به پرگی [تمامی] آموخت. علم قرائت را از کتاب «تجوید قرآن» (قازان) تعلیم گرفتم. بعد سال‌های ۱۹۸۵-۱۹۸۹ تحصیلم را در دانشگاه اسلامی «امام بخاری» شهر تاشکند ادامه دادم. در این دانشگاه هنگام تحصیل از تفسیرهای «مدارک التّنزیل فی تأویل القرآن»، که با نام تفسیر «مدارک» مشهور است و از تفسیر «آیات الاحکام» درس گرفتم. در علم قرائت قرآن از کتاب تجوید محمد خلیل خصری تعلیم گرفتم».

مؤلف این سطرها نیز دانشگاه اسلامی فوق‌الذکر را سال‌های ۱۹۹۱-۱۹۹۴ ختم نمودم. یکی از کتاب‌هایی که تألیف کرده‌ام «تجوید قرآن» (سال ۱۹۹۲) می‌باشد که با اصول خیلی آسان و صحیح مرتّب شده است و از آن در مدرسه‌های دینی جمهوری تعلیم می‌دهند.

در عین زمان از طرف عالمان در برابر تألیف نمودن کتاب‌های نو به نوی [جدید] تجوید، برای خوب و مرغوب قرائت کردن قرآن مجید با اصول نو، تجویدهای کامپوتری [رایانه‌ای] اختراع شده است. این نوآوری‌ها بر آن دلالت می‌کنند که در آینده قاریان می‌توانند قرآن را بی‌یگان [هیچ] مشکلی و مشقّت حفظ نمایند. از زمان زندگی پیغمبر (ص) تا امروز رعایت تجوید در قرائت قرآن کریم ادامه دارد.

یک نکته‌ی مهم که قابل تذکر می‌دانم، آن است که در گنجینه‌ی

نسخه‌های خطی شهرهای دوشنبه، تاشکند، عشق‌آباد، آلماتی و شهرهای دیگر آسیای مرکزی کتاب و رساله‌های قلمی [نسخه‌های خطی] زیادی نگهداری می‌شوند که به تجوید و ترتیل قرآن اختصاص دارند.^{۱۲} همین نسخه‌های خطی قدیمه از آن گواهی می‌دهند که علم تجوید و درست خواندن قرآن کریم در این منطقه جایگاه ویژه‌ای داشته است.

پی نوشت (منابع):

- ۱۱ بقره: ۱۲۹.
- ۲ کلیات، تهران، ۲۰۰۱. ص. ۵۸.
- ۳ مختصر صحیح بخاری. دوشنبه: ۲۰۰۵. ص. ۴۷۲.
- ۴ مزمل: ۴.
- ۵ ترتیل قرآن با تجوید آسان. زاهدان: ۱۳۸۴، ص. ۱۷.
- ۶ همان، ص. ۱۸.
- ۷ مجموع مهمات المتون. قاهره: ۱۳۶۹، ص. ۲۰۷.
- ۸ تجوید قرآن. خجند: ۲۰۰۵. ص. ۵.
- ۹ ترتیل قرآن با تجوید آسان. زاهدان: ۱۳۸۴، ص. ۹۰.
- ۱۰ اسلام شریعت اساسلری. تاشکند: محنت، ۱۹۹۲، ص. ۲۰.
- ۱۱ ترتیل القرآن. دوشنبه: ۱۹۹۶، ص. ۱۱.

^{۱۲} Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, том XI, стр. ۲۶۸-۲۷۱.